

УДК: 376.36016:811.161.2.01

КОРЕКЦІЯ ТА ФОРМУВАННЯ ЗВУКОВОЇ СТОРОНИ МОВЛЕННЯ В СИСТЕМІ НАВЧАННЯ РІДНОЇ МОВИ ДІТЕЙ ІЗ ТЯЖКИМИ ПОРУШЕННЯМИ МОВЛЕННЯ

Н. В. ЧЕРЕДНІЧЕНКО

кандидат педагогічних наук, доцент

Д. М. РЯШЕНЦЕВА

Інститут корекційної педагогіки та психології
НПУ імені М. М. Драгоманова

У статті розкривається значення корекційної-розвивальної роботи по формуванню звукової сторони мовлення в системі навчання рідної мови дітей із тяжкими порушеннями мовлення; окреслюються напрямки та зміст корекційної логопедичної роботи над звуковою та просодичною системою мови у спеціальних школах для дітей із тяжкими вадами мовлення.

В статье раскрывается значение коррекционно-развивающей работы по формированию звуковой стороны речи в системе обучения родному языку детей с тяжелыми нарушениями речи; направления и содержание коррекционной логопедической работы над звуковой и просодической системой языка в специальных школах для детей с тяжелыми нарушениями речи.

The theoretical and methodological aspects of forming of pronunciation at children with severe speech disorders; outlined directions and content of remedial speech therapy work on prosodic and sound broadcasting systems in special schools for children with speech disorders are lighted in this article.

Ключові слова: звукова система мови, фонема, вимова, фонематичне сприймання, фонематичні уявлення, кінестетичний аналіз, слуховий контроль, мовно-слухова пам'ять, звуковий аналіз, наголос, інтонація.

Ключевые слова: звуковая система языка, фонема, произношение, фонематическое восприятие, фонематические представления, кинестетический анализ, слуховой контроль, рече-слуховая память, звуковой анализ, ударение, интонация.

Key words: pronunciation, children with severe speech disorders, psychophysiological mechanisms, sound and syllabic structure, prosodic and sound broadcasting systems.

У системі навчання рідної мови дітей із тяжкими мовленнєвими вадами чільне місце належить корекції та формуванню звукової сторони мовлення. Саме тому одним із провідних розділів програми на початковому етапі опанування рідною мовою є розділ "Вимова".

Основною метою розділу програми "Вимова" є формування у школярів чіткого, зрозумілого, виразного мовлення.

Основними завданнями уроків вимови є формування у дітей фонематичного сприймання, фонематичних уявлень, постановка, автоматизація та диференціація звуків мови в усному мовленні дітей, корекція темпоритмічного та ритміко-інтонаційного аспектів мовлення, формування навичок звукового аналізу та синтезу.

Вимовна сторона усного мовлення включає у себе: артикулювання звуків та їх розрізнення; передачу звукоскладової структури слів; вимову слів, синтагм, речень; дотримання ритму, темпу, наголосу та інтонації.

Оволодіння правильною вимовою залежить від нормального функціонування моторних та сенсорних ланок мовленнєвого апарату.

Для того, щоб оволодіти правильною вимовою, дитина повинна чітко і правильно сприймати звуки мовлення на слух та мати достатньо підготовлений для їх вимовляння артикуляційний апарат, завдяки роботі якого утворюються одиниці вимови — артикулеми.

В основі порушень звуковимови можуть лежати:

- 1) моторна незрілість артикуляційного апарату, що зазвичай супроводжується артикуляторною диспраксією, призводить до пропусків та спотворень звуків;
- 2) порушення фонематичного слуху, яке проявляється у замінах звуків, близьких за акустичними ознаками;
- 3) порушення слухового контролю за власною вимовою, що проявляється у замінах звуків;
- 4) порушення фонематичних уявлень, які дорівнюють власній неправильній вимові, що, в свою чергу, проявляється в пропусках та замінах звуків;
- 5) недостатня автоматизація вимовних навичок, що призводить до різноманітних замінів звуків, або до їх відсутності.

Характерні порушення фонетичної та просодичної сторін мовлення дітей із ТПМ дозволяють

визначити основні **напрямки** спеціальної корекційно-логопедичної роботи, а саме:

- 1) формування правильної звуковимови;
- 2) корекція та розвиток фонематичного сприймання та фонематичних уявлень;
- 3) робота над складовою структурою слів;
- 4) розвиток інтонаційної сторони мовлення;
- 5) формування початкових навичок звукового аналізу та синтезу.

Розглянемо їх більш детально.

Під **формуванням правильної звуковимови** розуміють оволодіння правильною артикуляцією звуків у поєднанні з розвитком слухового (фонематичного) сприймання.

З цією метою використовують *вправи на розвиток рухливості та чіткості рухів артикуляційного апарату*. Саме **розвиток кінестетичної та кінетичної основи артикуляційних рухів, їх динамічної координації** є одним із важливих завдань як індивідуальних занять, так і уроків вимови. В процесі формування правильної артикуляції звертається увага як на кінестетичні відчуття під час правильної вимови, так і на оральний образ звуків.

Підготовка артикуляції є базою для вимови звуків. Не менш важливим є **розвиток фонематичного сприймання**, що і виступає наступним завданням корекційної роботи по формуванню правильної звуковимови.

Логопеду важливо визначити правильну послідовність у роботі над звуками під час формування їх нормативної вимови та розрізненні.

Логопедична робота по уточненню та закріпленню диференціації звуків проводиться з опорою на різні аналізатори (мовнослуховий, мовноруховий, зоровий та ін.), максимально використовуючи найціліші ланки, які входять до складу психофізіологічної структури процесу вимови. Починають роботу по диференціації звуків, які змішуються у вимові, з опорою на найбільш збережене зорове сприймання, тактильні та кінестетичні відчуття (при збереженій звуковимові).

При цьому враховується, що удосконалення слуховимовних диференцировок здійснюється більш успішно в тому випадку, якщо воно проводиться у тісному зв'язку з розвитком слухової уваги, мовно-слухової пам'яті, слухового контролю та фонематичного аналізу та синтезу.

Логопедична робота, спрямована на **диференціацію звуків**, які змішуються, включає **два етапи**: на **першому етапі** у дітей виробляється **уміння розрізняти кожен зі змішуваних звуків окремо**. Робота проводиться в такій послідовності:

1. Уточнення артикуляції та звучання звука з опорою на зорове, слухове, тактильне сприймання та кінестетичні відчуття.

2. Виділення та впізнання звуку на фоні інших звуків, складу, слів.

3. Визначення спільного звуку в словах.

4. Формування уміння визначати наявність та місце звуку в слові (початок, середина, кінець).

5. Визначення місця звуку в слові по відношенню до інших звуків (який звук за рахунком, перед яким звуком чується або після якого звуку вимовляється у слові)

6. Придумування слів на даний звук.

7. Виділення слів із даним звуком із речення, тексту.

8. Виконання письмових вправ: вставити пропущену букву в слово; доповнити речення словом із заданим звуком, записати слова з даним звуком під відповідною буквою.

Після відпрацювання кожного зі змішуваних звуків переходять до **другого етапу — їх слухової та вимовної диференціації**. Диференціація звуків здійснюється в тій самій послідовності, що і робота по уточненню слухової та вимовної характеристики кожного зі змішуваних звуків. Мовленнєвий матеріал включає слова зі звуками, які змішуються у вимові, на письмі та при читанні. Кожний зі звуків в процесі роботи співвідноситься з відповідною схемою та буквою. При цьому значне місце займають письмові вправи, які закріплюють диференціацію звуків. До них відносяться вправи на списування різного за складністю вербального матеріалу, який містить змішуваних фонемографіми, зорово-слухові, слухозорові, зорові та слухові диктанти, самостійне записування назв картинок, складання речень за картинками, складання оповідання за картинкою тощо.

Поруч із корекцією слухового сприймання, велику увагу приділяють **розвитку слухової уваги та контролю, мовно-слухової пам'яті** у процесі виконання різних вправ та завдань. Наведемо приклади:

1. Виконання дитиною доручень (інструкцій) з послідовним словесним звітом про їх виконання. Мета цих вправ — привчити дитину вслухатися в мовлення, привертати її увагу до слухової сторони мовлення.

2. Впізнання та запам'ятовування слів. Учні пропонують підняти руку, якщо вони почують задане слово. Починають роботу зі слів, далеких за звучанням та значенням, переходячи на слова, які близькі за звуковим складом або значенням. Можуть використовуватися навіть форми одного слова.

3. Оцінювання правильності вимови слів-паронімів. Педагог пропонує дітям розглянути малюнки, на яких зображено слова-пароніми, називає їх і просить дітей оцінити правильність його висловів. Це коза. (Ні, це коса). Це дрова. (Так, це дрова). Це коса. (Ні, це коза). Це трава. (Так, це трава) тощо.

4. Оцінювання правильності вимови слів-назв предметних малюнків.

Педагог пропонує дітям розглянути малюнки. Він називає зображені на них предмети, зумисно спотворюючи вимову одного чи кількох звуків, і просить дітей оцінити правильність своєї вимови.

Це шобака. (Ні, це собака). Це суба. (Ні, це шуба). Це рука. (Так, це рука). Спочатку пропонується вимова, яка не є ідентичною до вади дитини. Інструкція: "Почувши вірну вимову плесни в долоні").

5. Відтворення ряду звуків, складів та слів, далеких а потім близьких за акустичними характеристиками.

При формуванні функції *слухового контролю* слід враховувати той факт, що діти найбільш вдало здійснюють контроль за мовленням педагога, ніж за власним, тому, у першу чергу, слід пропонувати їм завдання, при виконанні яких удосконалюється вміння контролювати та оцінювати чужу вірну і помилкову вимову, яка відрізняється від власної та аналогічної їй, а потім завдання, що вимагають оцінювання результатів власної вимови (методика Е. А. Данілавічюте).

Під час формування правильної вимови слів велику увагу слід приділяти **розвитку навичок часткового та повного звукового аналізу**.

Звуковий аналіз — це розумова та мовленева дії, які спрямовані на визначення кількості та послідовності звуків в слові.

Повноцінний звуковий аналіз стає можливим лише за умов сформованості слухового контролю на фонологічному рівні. Передусім це пов'язано з тим, що слуховий контроль забезпечує формування фонематичних уявлень (адекватних мовним нормам), з іншого ж боку, контроль зумовлює виявлення будь-яких допущених помилок і їх виправлення самою ж дитиною без допомоги дорослого.

Слід відзначити, що при сформованості чітких, стійких фонематичних уявлень правильний звуковий аналіз стає можливим навіть у дітей з дефектною звуковимовою. Це особливо важливо враховувати, коли з об'єктивних причин процес корекції звуковимовної сторони мовлення не завершився до початку шкільного навчання. Маються на увазі діти з дизартрією, ринолалією, моторною алалією тощо.

Наведемо приклади вправ по формуванню навичок часткового звукового аналізу.

1. Виділення звуку з ряду голосних, приголосних, визначення його місця в ряді: А, У, И. Інструкція: *чи чуєш ти звук А? Де він стоїть?* (поступово збільшують кількість звуків).

2. Виділення наголошеного та ненаголошеного голосного з позиції початку, середини та кінця слова.

3. Виділення приголосного з позиції початку, кінця та середини слова. Зазначимо, що щільні звуки легше виділяються з позиції початку слова, вибухові — з позиції кінця слова.

4. Визначення спільного звуку в словах.

5. Визначення місця звуку в слові: — *де знаходиться звук "О" в слові — "вікно"?*

Таким чином, **формування правильної звуковимови передбачає:**

1) розвиток моторики органів артикуляційного апарату;

2) корекцію та розвиток слухового сприймання та фонематичних уявлень;

3) розвиток слухової уваги, слухового контролю та мовно-слухової пам'яті;

4) формування початкових навичок часткового звукового аналізу та синтезу.

2. Корекційній **роботі над складовою структурою слів** належить вагоме місце на уроках вимови.

Одним із прийомів оволодіння вимовою слів нової складової структури є заучування слів по складах з опорою на схему.

Послідовність оволодіння складовою будовою слів.

1. Відтворення двоскладових слів, які складаються з відкритих складів (*l-ра, ри-ба*), та односкладових слів типу *мак*.

2. Відтворення трьохскладових слів, що складаються з відкритих складів (*ма-ли-на, ма-ши-на, коро-ва*).

3. Відтворення двоскладових слів із закритим складом (*бу-фет, ко-мар*); зі збігом приголосних в середині слова (*бан-ка, гіл-ка, пар-та*); що складаються із закритих складів (*тьль-пан, ком-пот, компас*).

4. Відтворення трьохскладових слів із закритим складом на кінці (*бе-ге-мот, ка-ра-вай, те-ле-фон, пи-ле-сос*); з одним збігом приголосних (*кім-ната, ко-роб-ка*), з подвійним збігом приголосних (*таб-лет-ка, мат-рій-ка*).

5. Відтворення односкладових слів зі збігом приголосних на початку чи в кінці слів (*стіл, крит, ліфт, шкаф*), з подвійним збігом приголосних (*звинт*).

6. Відтворення чотирьохскладових слів, починаючи з простих (*че-ре-па-ха, пі-а-ні-но*).

Вимові слів різної складової будови передують вправи з вимови різних складів:

А) відтворення різної кількості складів (*ма-мо-му-ми-мі*);

Б) поступове прискорення темпу вимови;

В) збільшення кількості елементів складового ряду;

Г) ускладнення будови окремих елементів ряду (чередування закритих та відкритих складів, а також

складів зі збігом приголосних на початку і в кінці складу: *ант-нта-тна*).

Також проводиться **робота з розвитку мовленнєвого дихання**: проспівування голосних; складів; слів.

3. Дуже важливе місце на уроках вимови займає **робота над просодичною стороною мовлення учнів — наголосом та інтонацією**.

Робота над **наголосом** включає:

1) знаходження наголошеного та ненаголошеного голосного в складах під час їх повторення. Дітям пропонується послухати складовий ряд, повторити його та назвати наголошений склад: *п`а — по, па — п`о*. Поступово кількість елементів в ряду збільшується до чотирьох складів. При цьому спочатку пропонують склади з однаковим приголосним.

2) знаходження наголошеного та ненаголошеного голосного в серії з двох — чотирьох складів. Дітям пропонується визначити і назвати наголошений голосний, наголошений склад: *д`а — ро, да — р`о, ми — м`а — му — си*.

3) визначення наголошеного складу в словах, які складаються з двох-чотирьох складів.

4) виділення наголошеного складу у письмових вправах:

– записати слово, поділити його на склади та поставити наголос;

– з почутого слова записати лише наголошений склад;

– підібрати схему до почутого слова;

– самостійно скласти схему до слова.

Корекційна робота по формуванню **інтонаційної виразності** мовлення включає в себе роботу над **розвитком відчуття ритму**:

1) сприймання ритму:

– прослухати ізольовані удари і визначити кількість ударів шляхом показування відповідної картки — I I, I I I, I I I I.

– прослухати серії простих ударів і покази картку — II II, II II II.

– прослухати серії акцентованих ударів (з наголосом), показати відповідну картку.

2) відтворення ритму:

– відстукати за наслідуванням, без опори на схему прості ізольовані удари;

– відстукати серії простих ударів;

– відстукати серії акцентованих ударів;

– записати умовними знаками запропоновані удари, їх серії (переведення слухового образу в зорові схеми);

– самостійно відтворити за певною карткою удари та їх серії (переведення зорових схем у моторні).

Робота над інтонацією проводиться в декілька етапів:

1) формування уявлень про інтонаційну виразність в імпресивному мовленні;

2) формування уявлень про інтонаційну виразність в експресивному мовленні.

Головна мета — показати, що усе багатство людського мовлення виражається емоційністю почуттів за допомогою сили, темпу, модуляції, висоти та тембру голосу. Учитель привертає увагу дітей до існування різних інтонацій: питальної, розповідної, спонукальної, окличної.

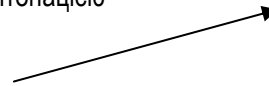
Пропонується така послідовність роботи:

1. Починають роботу над розповідним реченням, пояснюється суть розповідної інтонації, пропонується відповідна схема:

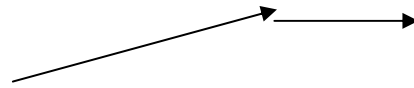

Зачитуються декілька речень, різних за інтонацією. Діти мають визначити речення, яке відповідає даній схемі.

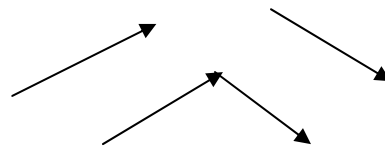
2. За аналогією проводиться робота над питальною інтонацією

та окличною інтонацією (підвищення голосу, яке триває):

Таким чином проводять роботу і в експресивному мовленні. Якщо дитині важко вимовити речення, роботу починають зі співів голосних з опорою на різні схеми:

Корекційна робота по формуванню звукової культури мовлення молодших школярів із ТПМ проводиться на спеціальних уроках "Вимова", які передбачені навчальним планом, та індивідуальних заняттях вчителем-логопедом. Тематика занять та уроків визначається програмою. Наведемо схему уроку "Вимова".

1. Розвиток моторики артикуляційного апарату та мовленнєвого дихання (5–7 хв):

– безпосередньо перед вивченням звуку з метою підготовки правильного артикуляційного укладу);

– для активізації м'язів артикуляційного апарату на початку уроку.

Артикуляційні вправи вибірково підбираються вчителем у залежності від того, вимова яких звуків залишилася невірною у переважній більшості учнів.

Це можуть бути вправи на вимову різних звуко-комплексів, чистомовок, скоромовок.

2. Повторення вивчених звуків (5–7 хв): відбір малюнків із певним звуком, придумування слів, словосполучень та речень на заданий звук, пригадування віршів із цим звуком. Завдання проводять у вигляді ігор: “Звук загубився”, “Хто більше”, “Четвертий зайвий”, “Підкажи словечко”, “Виправ помилку” та ін.

3. Вивчення нового звуку (15–20 хв):

– вправи на розвиток фонематичного сприймання;
– вправи на закріплення вимови звуку в складах, словах певної складової будови та реченнях.
– вправи на розвиток часткового фонематичного аналізу та синтезу: “Запам’ятай слова та визнач у них спільний звук”, “Визнач місце звуку в слові та розташуй їх у відповідні колонки”, “Живі звуки та склади” і т. д.

4. Закріплення вимови слів і речень різної складності на матеріалі вивчених звуків:

А) вправи на розвиток слухової уваги та слухомовленнєвої пам’яті:

- запам’ятовування мовного матеріалу (слів, речень, віршованих текстів); — запам’ятовування, виконання та звіти про виконання словесних інструкцій,
- відтворення складових рядів, рядів слів;

Б) вправи на розвиток почуття ритму;

В) робота над наголосом;

5. Підготовка до аналізу та синтезу звукового складу мовлення (5–7 хв):

- вправи на виділення звуку з ряду звуків;
- визначення місця звуку, послідовності звуків і т. д.

У букварному періоді навчання вправи по формуванню повного звукового аналізу частіше проводяться на уроках грамоти.

Після 20–25 хв уроку проводиться фізична хвилинка чи рухлива гра, спрямована на розвиток загальної та дрібної моторики (вправи на точність, координацію та переключення рухів; поєднання рухливих вправ із мовленнєвими завданнями.

5. Заключна частина: підсумки уроку, оцінювання.

Зміст корекційно-розвивального навчання з цього розділу має бути додатково реалізований на підгрупових та індивідуальних логопедичних заняттях з дітьми. У випадках складної патології фонетико-фонематичної сторони мовлення навчання дітей за названим розділом програми може проводитись за індивідуальними програмами, які складає вчитель з урахуванням стану мовлення дитини, характеру та структури мовленнєвого дефекту, психологічних механізмів, що лежать в його основі.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Лопатина Л. В., Серебрякова Н. В. Преодоление речевых нарушений у дошкольников (Коррекция стертой дизартрии): Учеб. пособие. — СПб.: Изд-во РГПУ им. А. И. Герцена, изд-во “Союз”, 2001.
2. Спирова Л. Ф. Особенности речевого развития учащихся с тяжелыми нарушениями речи. — М., 1980.
3. Тищенко В. В. Ієрархія фонематичних процесів в онтогенезі дитячого мовлення / Теорія та практика сучасної логопедії: Зб. наукових праць: Вип. 4. — К.: Актуальна освіта, 2007.
4. Соботович Є. Ф. Содержание логопедической работы по устранению нарушений звукопроизношения у детей дошкольного возраста / Теорія та практика сучасної логопедії: Зб. наукових праць: Вип. 3. — К.: Актуальна освіта, 2007.
5. Тоцька Н. І. Фонетика. Дидактичний матеріал з української мови. — К.: Освіта, 1998.